

АНДРОГІННІСТЬ ЯК ОСНОВА ЖИТТЄЗДІЙСНЕННЯ ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

Анотація

У статті представлено авторську модель статевої ідентифікації особистості в онтогенезі. У контексті гуманістичної, генетичної та когнітивної психології обґрунтовуються питання актуалізації творчого потенціалу особистості у діалектичному взаємозв'язку із персоніфікованим образом Я як маскулінно-фемінно-андрогінного конструкту у когнітивній, емоційній та поведінковій складових, її зміст, структура та типологічні особливості (від старшого дошкільного до пізнього юнацького віку).

Ключові слова: статевої ідентифікація, гендерна ідентичність, статева соціалізація особистості, статевої уявлення, гендерні орієнтації, маскулінно-фемінний-андрогінний конструкт, гендерний образ Я.

Аннотація

В статье представлена авторская модель гендерной идентификации в онтогенезе. В контексте гуманистической, генетической и когнитивной психологии обосновываются вопросы актуализации творческого потенциала личности в диалектической взаимосвязи с персонифицированным образом Я как конструкта феминности-маскулинности-андрогинности на когнитивном, эмоциональном и поведенческом уровнях, ее содержание, структура и типологические особенности (от старшего дошкольного до позднего юношеского возраста).

Ключевые слова: полоролевая идентификация, гендерная идентичность, полоролевые представления, гендерные ориентации, личностно-эгалитарный подход, маскулинно-феминно-андрогинный конструкт, гендерный образ Я.

Постановка проблеми. Процес “переміщення” буттєвих проблем двох половинок людства в центр психологічної думки зумовлений демократизацією онтологічних основ життя в статі, дослідженням біологічної та соціальної детермінації задля вирівнювання можливостей самореалізації жінок і чоловіків, що, у свою чергу, вимагає суттєвої перебудови їх соціокультурного простору. У зв'язку з цим зрозумілим є звернення до антропологічної проблематики у педагогічній та віковій психології, зокрема гендерного виміру розвитку людини, який дає змогу виявляти психологічні механізми соціалізації та диференціації статей. Незалежність, особистісний ріст, самостійність, креативність, розвиток внутрішнього світу чоловіки чи жінки поступово стають першочерговими цінностями, оскільки свобода особистості може бути досягнута тільки шляхом саморозвитку, порушенням стандартів і стереотипів у різних сферах життя. Основним завданням вважаємо дослідження соціально-психологічних механізмів впливу на гендерну свідомість молоді з метою гармонізації її особистісного та громадянського зростання, набуття здорової (андрогінної) ідентичності. Андроґінність є необхідною умовою універсалізації гендерних ролей, оскільки стирає зумовлені соціокультурними очікуваннями відмінностями «чоловічого» і «жіночого», створює передумови для повноцінної реалізації індивіда в сім'ї та суспільстві.

Стать як фундаментальна соціальна та біологічна категорія загострила проблему ідентифікації і отримала своє психологічне оформлення у гендерному підході до диференціації становлення свідомості та самосвідомості особистості. Ідентифікація як емоційно-когнітивний та поведінковий процес ототожнення себе зі значущими іншими актуалізує механізми психічної реальності розвитку ідентичності на рівні індивідуальної і суспільної свідомості, яка має як онто-, так і соціогенетичні корені (К. Абульханова-Славська, В. Геодакян, Г. Костюк, С. Максименко та ін.). Гендерна ідентифікація розглядається як суб'єктна та соціально-психологічна реальність у контексті цілісного процесу свідомості і самосвідомості (М. Боришевський, В. Столін), формування еґо-структур у континіумі індивідуального розвитку (Е. Еріксон, Дж. Марсія, Е. Берн), ціннісно-сислового самовизначення (К. Войтила, В. Франкл, С. Якобсон), когнітивного дозрівання індивіда (А. Бандура, Ж. Піаже, Л. Кольберг), засвоєння когнітивних схем (С. Бем, Ш. Берн, Н.Чепелева та ін.).

Метою статті є аналіз стану інституціалізації гендерних досліджень як нової галузі психологічного знання; обґрунтування можливості використання категорії образу Я у вивченні проблеми статевої диференціації; інтерпретація психологічних механізмів персоналізації гендерного Я в процесі онтогенезу, зміст, структура та критерії самовизначення представників різної статі у системі егалітарних чи традиційних гендерних координат.

В основу вивчення даної проблеми нами були покладені загальнонаукові принципи психологічної науки про єдність свідомості і діяльності, опосередкування зовнішніх впливів внутрішніми умовами, провідну роль діяльності та спілкування у розвитку психіки, системності, цілісності, активності, розвитку особистості, застосування генетико-моделюючого підходу (Г. Балл, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонт'єв, С. Максименко, В.Моляко, С. Рубінштейн, В. Роменець, П. Чамата та ін.).

Категорія гендеру розглядалась нами в контексті психологічних концепцій С. Бем, крізь призму теорій гендерних схем і лінз, а саме поляризації, андроцентризму та біологічного есенціалізму, у феномені яких простежується певна аналогія з висновками Л. Виготського про “знакове опосередкування” психіки, коли культурний знак стає засобом організації суб'єктної поведінки особистості у період її дорослішання. Соціалізація забезпечує входження дитини в гендерну культуру суспільства і є найважливішим фактором, що визначає конструювання її гендерної ідентичності, суб'єктну активність у процесі самотворення гендерного “Я” відповідно до віку, зони найближчого розвитку та провідного виду діяльності, новоутворень в психічному розвитку.

Саме егалітарна соціалізація є співзвучною практиці особистісно-орієнтованого (ненасильницького) підходу в освіті як найбільш прогресивної та продуктивної спільноти рівноправних індивідуальностей різної статі. У цьому розумінні вихідні положення особистісно-егалітарного підходу як базової стратегії соціалізації та виховання охоплюють реалізацію ідеї

рівноправ'я статей та їх взаємозамінність; індетермінацію біологічною належністю гендерних ролей; утвердження егалітарного світогляду: гендерну компетентність як обізнаність із нормативами статевої поведінки, гендерну чуйність як створення умов для повноцінного розвитку представників різної статі попри статеві стереотипи та упередження, здатність розв'язувати проблеми навчання і виховання з позиції егалітарної гендерної ідеології та гендерну толерантність як повагу до основоположних прав та свобод людини.

В основу концепції нашого дослідження покладено розуміння гендерної ідентичності як важливого особистісного утворення у структурі статевої самосвідомості, що знаходить свій прояв у різних взаємодіях та ставленнях. Маскулінність і фемінність як особистісні характеристики виступають базовими категоріями в аналізі становлення статевої Я. При цьому гендерні орієнтації (традиційні чи егалітарні) є важливим індикатором особистісного самовизначення. На нашу думку, статева ідентичність постає як багаторівнева складноорганізована цілісність, що охоплює основний (базовий) і периферичні комплекси характеристик статевої самосвідомості. У процесі онтогенезу вона представлена триединою структурою динамічного цілого: “Я як хлопчик/дівчинка”, “Ми як хлопчики/дівчатка”, “Вони – чоловіки/жінки”. Це дає можливість розглядати гендерну ідентичність як систему поглядів, цінностей, уявлень про “чоловіче”/“жіноче” та “загальнолюдське” і, відповідно, виокремлювати, описувати і оперувати всіма складовими статево відповідного образу сутнісного Я, розкривати внутрішні і міжсистемні взаємозв'язки понять і значень.

Психологічна модель демонструє такі принципи конструювання гендерної ідентичності: взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних та психологічних процесів на суспільному та індивідуальному рівнях статевої самовизначення; диференціацію поведінки за ознакою статі; асиметричність; полярність-протиставлення; ієрархічність; андро-феміоцентризм або егалітарність, сексизм як упереджене та стереотипізоване ставлення; відкрити та “приховану” дискримінацію, гендерну стереотипізацію тощо.

Практичне застосування моделі дає можливість вважати:

- явище гендерної ідентифікації універсальним механізмом інтеграції та диференціації різноманітних ідентифікацій в онтогенезі розвитку особистості, який виступає ціннісно-смісловим отождненням індивіда з представниками своєї статі, характерними для них способами поведінки, виконанням соціальних та сімейних ролей;

- статево ролю ідентифікацію показником особистісної зрілості, результатом універсалізації та індивідуалізації загальнолюдських цінностей рівності, демократизму та гуманізму;

- гендерну ідентичність маскулінно-фемінно-андроїдним конструктом, що пов'язаний з усвідомленням себе представником певної статі, здатним до самовизначення та саморегуляції статевої поведінки у

координатах рівності-нерівності. Гендерна роль і гендерна ідентичність функціонують у процесі соціалізації в системі зворотних зв'язків, підсилюючи одна одну;

– структурними складовими моделі гендерної ідентифікації в онтогенезі когнітивний (ціннісно-смісловий), емоційний (ціннісне ставлення до себе як носія певної статі) і поведінковий (андрогінна, амбівалентна чи статевотипowa поведінка) компоненти;

– процес онтогенезу гендерної ідентичності в рамках моделі як інтеграцію та диференціацію різних статеворольових орієнтацій під впливом збагачення образу “Я” дівчинка/хлопчик та як багаторівневий, поліаспектний комплекс когнітивних, емоційних та поведінкових характеристик гендеру.

Таким чином, процес становлення гендерної ідентичності особистості можна розглядати як своєрідний віковий континіум орієнтацій: від неусвідомленого наслідування певних статеворольових вимог до свідомого самовизначення та персоналізації статеворольового Я. Частота представленості традиційних та егалітарних властивостей слугувала показником ідентифікації з певним різновидом гендерних орієнтацій. Рівнева організація моделі дає змогу простежити взаємозв'язок лінії статеворольової поведінки з усвідомленням змісту соціально-психологічних настановлень особливостями самосприймання, рівнем суб'єктної активності індивіда на різних етапах вікового розвитку.

Гендерна ідентичність характеризується як така, що відзначається усвідомленням статеворольових культурних еталонів і настановлень, прийняттям традиційних чи егалітарних моделей поведінки, формуванням его-структур у континуумі маскулінності-фемінності, репрезентацією індивідуального досвіду самовизначення у системі само- та взаємооцінних ставлень, ступенем збалансованості реального та ідеального гендерного Я.

Гендерна ідентичність виступає в ракурсі мотиваційно-ціннісних диспозицій особистості як відповідний віку симптомокомплекс маскулінно-фемінних властивостей у просторово-часовому вимірі. У виборі психодіагностичного інструментарію дослідження бралось до уваги те, що зміст гендерних уявлень індивіда є важливим індикатором набуття статеворольової ідентичності.

На основі концептуальної моделі став можливим аналіз системи емпіричних індикаторів онтогенезу гендерної ідентифікації та добору адекватного психодіагностичного пакету дослідження, що дало змогу зібрати багатий матеріал щодо її становлення в період зростання.

Феномен гендерної ідентифікації як суб'єктна та соціально-психологічна реальність включає в себе систему знань, ставлень та взаємодій як асимільованих соціокультурних статеворольових настановлень, сімейних взірців, загальноосвітніх знань, меседжів ЗМІ, власного досвіду міжстатевих взаємин, що виступають умовами особистісного самовизначення у представників обох статей. Статеворольова ідентифікація як багатомірний та інтегративний психологічний процес відбувається впродовж виховання та соціалізації дитини, підлітка та юнака під впливом культурних чинників мікро,- мезо- та макросередовища. Гендерна

ідентифікація як соціально-психологічний механізм персоніфікованого (індивідуалізованого) ототожнення є інтеріоризацією знань, відтворенням культурних норм у статевої поведінці та емоційно-ціннісним уподібненням себе з особистісно значущими характеристиками “чоловічого” і “жіночого”. У рамках персоналізованої структури гендерна ідентичність індивіда на різних вікових етапах онтогенезу представлена специфічними знаковими системами – конструктами фемінності, маскулітності та андрогінності, вибір яких зумовлений традиційними та егалітарними гендерними орієнтаціями.

Фундаментом для дослідної діяльності гендерної ідентифікації стала інтеграція системного, суб’єктно-діяльничого, експериментально-генетичного та гуманістично-екзистенційного підходів. Прийняття системної парадигми дало змогу визначити структурні компоненти ідентифікації, їх зміст та вплив на персоналізоване Я у процесі постійного взаємозв’язку з навколишнім середовищем. Розвиток гендерної ідентичності в онтогенезі визначається збагаченням образу реального та ідеального “Я”, інтеграцією та диференціацією різних статевої настановлень соціального оточення у когнітивній, емоційній та поведінковій складових. У ракурсі дослідження розвитку гендеру встановлено сутнісні атрибутивні ознаки особистості (активність, цілісність, унікальність, єдність), які є підґрунтям для вихідних уявлень про складний процес статевої самовизначення, гетерогенність його психологічних механізмів. Вивчення та обґрунтування гендерної ідентифікації відбувалося на засадах особистісно-егалітарного підходу та концептуальної моделі як базової у конструюванні статевої ідентичності зростаючою особистістю.

Ідентичність є об’єктивним процесом та результатом статевої самовизначення особистості, що у загальних рисах репрезентується динамічним цілим “Я–хлопчик/Я–дівчинка”, “Я–чоловік/Я–жінка як майбутні дорослі”. Головні конструкти гендеру як превалююча орієнтація на традиційний чи егалітарний розподіл статевої ролей у сім’ї та суспільстві знаходять своє відображення в амбівалентному змісті ціннісних диспозицій дітей та юнацтва. Відповідно, статевої ідентифікація як процес співвіднесення себе зі значущими іншими (у досліджуваних вікових періодах) у контексті її опосередкованості різними ціннісними орієнтаціями, зберігає двоїстість вибору соціальних ролей та побудови життєвої стратегії поведінки – традиційної (соціально очікуваної) чи андрогінної (особистісно визначеної). Частота представленості традиційних та егалітарних орієнтирів, поширених у найближчому оточенні зумовлювала ототожнення вихованців із певним різновидом гендерної культури. Констатовано взаємозв’язок між соціально-психологічним простором освоєння егалітарних гендерних орієнтирів та індивідуалізованим розвитком. Змістове наповнення гендерного Я у когнітивній, емоційній та поведінковій складових є основою особистісного самовизначення як наскрізної характеристики будь-якої сфери життєдіяльності індивіда. Результатом становлення гендерної ідентичності є сформованість

(стійкість) ціннісно-сміслових уявлень, емоційних та регуляторних засад статевої поведінки.

Психологічні механізми ідентифікації як рушійної сили вибору лінії гендерної поведінки відповідають особливостям вікового розвитку дітей – від дифузії як фрагментарності, амбівалентності (невизначеності) маскулінно-фемінних рис до цілісного (статевовідповідного чи андрогінного) Я. Гендерні уявлення в міру дорослішання особистості стають узагальненими, інтегрованими, характеризуються збалансованістю у співвідношенні реального та ідеального Я, гармонійністю. Виявлено наступність психологічних механізмів становлення гендерної ідентичності, їх взаємозв'язок та дієвість відповідно до вікових етапів розвитку індивіда: на когнітивному рівні як провідні діють схематизація, типізація, категоризація і самокатегоризація у дошкільному та молодшому шкільному віці; систематизація та інтеграція – в підлітковому та юнацькому віці; на емоційному – у дошкільників та молодших школярів є конформізм, установка, чуттєве пізнання, у підлітків та юнаків – прийняття/неприйняття, рефлексія та саморефлексія; на поведінковому – наслідування, моделювання, схвалення/покарання, репродуктивне/творче відтворення у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці, механізми здійснення вчинку як саморегуляція – у підлітковому та юнацькому.

Створення егалітарно-освітнього (творчо-розвивального) середовища в дошкільних, загальноосвітніх та вищих навчальних закладах можливе за умови впровадження методично-освітніх засад гендерної ідеології навчання і виховання на основі використання “педагогічної матриці” національної гуманістичної спадщини. Застосування особистісно орієнтованих технологій в освітніх закладах різного рівня сприяє розвитку андрогінних властивостей особистості, егалітарній міжстатевій паритетності у взаємодії “батьки-діти-педагоги”. Вихованці (учні, студенти) як суб'єкти самотворчості вчаться критично сприймати статевостереотипізовані реалії життя найближчого соціального середовища та долати їх.

Шлях до гендерної культури пролягає через гендерну поінформованість (обізнаність), гендерну чуйність (розвиток умінь враховувати відсутність певних інтересів чи навичок, створення умов для їх розвитку) та вироблення асертивності в дійовому протистоянні й протиставленні статевим стереотипам. У дослідженні апробована відповідність гендерно-освітніх технологій вимогам гендерного паритету в контексті розвитку ключових особистісних компетенцій як психолого-педагогічної інновації шляхом відмови від диференційованого, обмежувального підходу залежно від статі, на користь особистісного, індивідуалізованого розвитку. Реалізація особистісно-егалітарного підходу як гендерного дискурсу в розвивальній парадигмі у зміст навчально-виховної, позашкільної та позааудиторної роботи освітніх закладів є детермінантою розширення культуротворчого ментального простору всіх учасників педагогічної взаємодії. *Перспективними напрямками досліджень є вивчення особливостей гендерної*

ідентичності у обдарованих дітей, розвиток творчого потенціалу зростаючої особистості.

Список використаних джерел:

1. Балл Г. А. Психология в рациогуманистической перспективе / Г. А. Балл. – К.: Основа, 2006. – 408 с.
2. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов: Пер. с англ. / С. Бем. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 336 с.
3. Боришевський М. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / М. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
4. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6 т. / Л. С. Выготский / Под ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1982. – Т.2. – 504 с.
5. Говорун Т. В. Гендерна психологія: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 308 с.
6. Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості: Монографія / О. М. Кікінежді. – Тернопіль. : Навчальна книга-Богдан, 2011. – 400 с.
7. Кон И. С. Ребенок и общество: учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / И. С. Кон. – М. – Издательский центр «Академия», 2003. – 336 с.
8. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К.: Радянська школа, 1989. – 608 с.
9. Максименко С.Д. Розвиток креативних компонентів мислення в школярів // Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури. – К.: Наукова думка, 1998. – 216 с.
10. Роменець В.А. Психологія творчості. – К.: Вища школа, 1971. – 247 с.
11. Стратегії творчої діяльності: школа В.О.Моляко. – К., 2007. - 480 с.
12. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М.: Издательство АН СССР. – 1957. – 328 с.
13. Чамата П. Р. Про генезис самосвідомості дитини / П. Р. Чамата // Наукові записки НДІ психології. – К.: Радянська Школа, 1949. – Т.1. – С. 224-242.
14. Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості / Н.В. Чепелева // Педагогічна і психологічна наука в Україні: Збірник наукових праць: В 5 т: Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. – К.: Педагогічна думка, 2012. – Т.2. – С. 300 – 311.

Summary

The thesis deals with the conception of researching identification as social and psychological phenomenon of gender differentiation in ontogenesis (from elder pre-school to late adolescent age). According to theoretical principles of gender approach as person oriented and egalitarian, the model of sex-role identity of personality in ontogenesis has been constructed. In interposed original statements in the context of humanistic, genetic and cognitive psychology questions of gender identity genesis have been substantiated in dialectical interconnection with personified image "I" as masculinity-femininity construct on cognitive, emotional and behavioral levels, its content, structure and typological peculiarities for every age stage of growing up have been grounded; the nature of psychological mechanisms and the rules of sex-role identification functioning, the main approaches of its psychodiagnostics of pre-school, middle school, high school and university students have been defined.

Key words: sex-role identification, gender identity, personal sex socialization, gender role conceptions, gender orientations, masculinity-femininity-androgenic construct, gender image "I".